

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Facultatea de Istorie • Centrul de Studii Clasice și Creștine

Nr. 18-2/2023

CLASSICA & CHRISTIANA

EDITURA UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

Classica et Christiana

Revista Centrului de Studii Clasice și Creștine

Fondator: Nelu ZUGRAVU

18/2, 2023

Classica et Christiana

Periodico del Centro di Studi Classici e Cristiani

Fondatore: Nelu ZUGRAVU

18/2, 2023

ISSN: 1842 – 3043

e-ISSN: 2393 – 2961

Comitetul științific / Comitato scientifico

Moisés ANTIQUEIRA (Universidade Estadual do Oeste do Paraná)
Sabine ARMANI (Université Paris 13-CRESC – PRES Paris Cité Sorbonne)
Immacolata AULISA (Università di Bari Aldo Moro)
Andrea BALBO (Università degli Studi di Torino)
Antonella BRUZZONE (Università degli Studi di Sassari)
Livia BUZOIANU (Muzeul Național de Istorie și Arheologie Constanța)
Marija BUZOV (Institute of Archaeology, Zagreb)
Dan DANA (C.N.R.S. – ANHIMA, Paris)
Maria Pilar GONZÁLEZ-CONDE PUENTE (Universidad de Alicante)
Attila JAKAB (Civitas Europica Centralis, Budapest)
Fred W. JENKINS (University of Dayton)
Domenico LASSANDRO (Università di Bari Aldo Moro)
Carmela LAUDANI (Università della Calabria)
Patrizia MASCOLI (Università di Bari Aldo Moro)
Dominic MOREAU (Université de Lille)
Eduard NEMETH (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca)
Evalda PACI (Centro di Studi di Albanologia, Tirana)
Vladimir P. PETROVIĆ (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)
Luigi PIACENTE (Università di Bari Aldo Moro)
Sanja PILIPOVIĆ (Institute of Archaeology, Belgrade)
Mihai POPESCU (C.N.R.S. – ANHIMA, Paris)
Julijana VISOČNIK (Archdiocesan Archives of Ljubljana)
Heather WHITE (Classics Research Centre, London)

Comitetul de redacție / Comitato di redazione

Roxana-Gabriela CURCĂ (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)
Mihaela PARASCHIV (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)
Claudia TĂRNĂUCEANU (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)
Nelu ZUGRAVU, director al Centrului de Studii Clasice și Creștine
al Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
(*director responsabil / direttore responsabile*)

Correspondența / Corrispondenza:

Prof. univ. dr. Nelu ZUGRAVU
Facultatea de Istorie, Centrul de Studii Clasice și Creștine
Bd. Carol I, nr. 11, 700506 – Iași, România
Tel. ++40 232 201634 / Fax ++40 232 201156
e-mail: nelu@uaic.ro

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
CENTRUL DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE

Classica et Christiana

**18/2
2023**

Tehnoredactor: Nelu ZUGRAVU

ISSN: 1842 – 3043
e-ISSN: 2393 – 2961

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
700511 - Iași, tel./fax ++ 40 0232 314947

IN HONOREM PROFESSORIS DOMINICI LASSANDRO LAUDATIO

Vir magnae eruditionis, litterarum Latinarum peritissimus, eminentissimus philologus, Professor Dominicus Lassandrus varietate scientificarum investigationum et suis conatibus ad studiorum classicorum propagationem egregium nomen adeptus est.

Plurimos laboris annos laudabilem professionalem cursum percurrit, maxima cum dexteritate scripta auctorum Latinorum ab antiquis temporibus usque ad finem antiquitatis scrutans et disertissima studia exegetica, critica et historica perficiens. Panegyricos Latinos industrie recognovit ac critice edidit, loca obscura in luce ferens, nec non Ciceronis tractatus philosophicos (*De natura deorum*, *De senectute*, *De amicitia*) commentatus est atque Italice interpretatus. Multorum colloquiorum scientificorum internationalium particeps fuit, fructum sui laboris et ingenii omnibus expertis cognoscentibus. Item, homo litteratus, Professor Dominicus Lassandrus collectiones editoriales *Bibliotheca tardoantica* et *Bibliotheca classicae traditionis* industriosissime et hodie dirigit, nec non collegio scientifico periodicorum *Invigilata Lucernis* et *Classica & Christiana* inest.

Praeterea, maxime memorandus est suus longinquus cursus institutionalis. Professore praeside, Barensis Universitatis „Aldo Moro” *Dipartimento Studiorum Classicorum et Christianorum* et postea *Centrum interdipartimentale traditionis studiorum* valde floruerunt. Excellens magister, diligenter vigilans ad progressum classicorum studiorum in Italia, suis alumnis altissimam academicam educationem praebuit.

Non modo sua eruditio, sed etiam sui animi virtutes perspicitissimae sunt: liberalitas et benevolentia erga studentes, affabilitas erga collegas, mansuetudo erga omnes.

Pro suis valentibus meritis ad incrementum studii litterarum antiquitatis, pro suo praestantissimo scientifico labore, nec non pro egregia collaboratione cum studiosis Universitatis Iassiensis, Professore Dominico Lassandro sincerum donum praebemus.

SUMAR / INDICE / CONTENTS

SIGLE ȘI ABREVIERI – SIGLE E ABBREVIAZIONI / 301

STUDII – STUDI / 303

Nicola BIFFI, Gli *Italioti* di Strabone (nota a 9, 3, 7 C 420) [The *Italiots* of Strabo (note to 9, 3, 7 C 420)] / 303

Antonella BRUZZONE, *In te mundi amor consonat*. Aezio paradigma di virtù in Merobaude [In *te mundi amor consonat*. Aetius paradigm of virtues in Merobaudes] / 319

Maria Carolina CAMPONE, «Vidisti te». *Aeternitas imperii* e *omen annorum* nella politica costantiniana [«Vidisti te». *Aeternitas imperii* and *omen annorum* in Constantinian politics] / 343

Saverio CARILLO, La casa di Dio tra le case degli uomini. Lo spazio sacro come paesaggio culturale [The house of God among the houses of men. The sacred space as a cultural landscape] / 363

Florin CRÎȘMĂREANU, Creație, mișcare, îndumnezeire. Perspective metafizico-teologice asupra libertății în primele secole ale creștinismului [Creation, movement, deification. Metaphysical-theological perspectives on freedom in the first centuries of Christianity] / 381

Fabrizio FERACO, Un'umiliante indigenza: nota testuale ed esegetica ad Ammiano, 14, 6, 13 [A humbling poverty: textual and exegetic note about Ammianus, 14, 6, 13] / 399

Alessandro LAGIOIA, Dal pulpito viene la dedica: Leone, *Acceptus* e l'iscrizione dell'ambone di Monte Sant'Angelo [The Pulpit speaks from the pulpit: Leo, *Acceptus*, and the inscription on the pulpit of the Sanctuary of Monte Sant'Angelo] / 409

- Francisco Javier SANZ HUESMA, *Historiografia de las revueltas bagaudas desde el siglo III hasta el siglo XVIII [Historiography of the bagaudic revolts from the 3rd century to the 18th century]* / 437
- Enrico SIMONETTI, *Metamorfosi 'in embrione'. L'epillio di Io nell'Eroide di Ipermestra (14,85-108) ['Embryonic' Metamorphosis: Io-Epyllion in Ipermestra's Epistle (Ovid *Heroides* XIV 85-108)]* / 491
- Nelu ZUGRAVU, *Metafore ale ciumei în surse latine târzii [Metaphors of the plague in late Latin sources]* / 509

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE – RECENSIONI E SCHEDE BIBLIOGRAFICHE / 533

Istorisire despre viețile monahilor din Egipt, traducere din limba greacă veche de Gheorghe Ovidiu SFERLEA, ediție îngrijită, studiu introductiv, note, glosar și bibliografie de Daniel LEMENI, Editura Doxologia, Iași, 2021 (*Nelu ZUGRAVU*) / 533; Henrik MOURITSEN, *The Roman Elite and the End of the Republic: The Boni, the Nobles and Cicero*, Cambridge University Press, Cambridge, 2022 (*Alexandru CODESCU*) / 540; Ana HONCU, *Aedes ad Danuvium. Inițiative publice și private în fenomenul edilitar din provinciile Dacia și Moesia Inferior (secolele I-III p. Chr.)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022 (*Nelu ZUGRAVU*) / 547; *Metamorfosi del classico in età romanobarbarica*, a cura di Antonella BRUZZONE, Alessandro FO, Luigi PIACENTE, Firenze, Sismel-Edizioni del Galluzzo, 2021 (*Nelu ZUGRAVU*) / 566; Ionuț HOLUBEABU, *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV-VII*, Editura Basilica, București, 2018 (*Dan RUSCU*) / 568; Alessandro TEATINI, *Il "cristianesimo di frontiera" nella provincia Scythia. Studio archeologico delle testimonianze monumentali nelle fortezze sul Danubio*, Published by Lulu Press Raleigh, 2020 (*Nelu ZUGRAVU*) / 573

CRONICA – CRONACA / 575

PUBLIKAȚII – PUBBLICAZIONI / 589

SIGLE ȘI ABREVIERI / SIGLE E ABBREVIAZIONI*

AASS	<i>Acta Sanctorum.</i>
BHL	<i>Bibliotheca Hagiographica Latina.</i>
CCCM	<i>Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis</i> , Turnhout.
CCSL	<i>Corpus Christianorum. Series Latina</i> , Turnhout.
CI	<i>Codex Iustinianus.</i>
CTh	<i>Codex Theodosianus.</i>
DBI	<i>Dizionario biografico degli italiani</i> , I, Roma, 1960.
EDR	<i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php).
Ernout-Meillet	<i>Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots</i> , par Alfred Ernout et Alfred Meillet, tirage de la 4 ^e édition, Paris, 2001.
FHDR, II Gaffiot 2016	<i>Fontes historiae Dacoromanae</i> , II, București, 1970. Félix Gaffiot, <i>Dictionnaire latin-français</i> , Nouvelle édition revue et augmentée, dite Gaffiot 2016, version V. M. Komarov, établie sous la direction de Gérard Gréco, avec le concours spécial de Mark De Wilde, Bernard Maréchal et Katsuhiko Ôkubo.
GNO Lampe	<i>Gregorii Nysseni Opera.</i> <i>A Patristic Greek Lexicon</i> , edited by G. W. H. Lampe, Oxford, 1961.
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , I-VIII, Zürich- München, 1981-1997.
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford, 1991.
ODLA	<i>The Oxford Dictionary of Late Antiquity</i> , edited by Oliver Nicholson, Oxford, 2018.
OLD	<i>Oxford Latin Dictionary</i> , Oxford, 1968.
PG	<i>Patrologiae cursus completus. Series Graeca</i> , Paris.
PL	<i>Patrologiae cursus completus. Series Latina</i> , Paris.
PLREI-II	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , I, A. D. 260-395, by A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Cambridge, 72006. II, A.D. 395-527, by J. R. Martindale, Cambridge, 42006.
SCIV(A)	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , București.

* Cu excepția celor din *L'Année Philologique* și *L'Année Épigraphique* / Escluse quelle segnalate da *L'Année Philologique* e *L'Année Épigraphique*.

*SC**ThL (TLL)**Sources Chrétiennes, Lyon.**Thesaurus linguae Latinae.*

METAFORE ALE CIUMEI ÎN SURSE LATINE TÂRZII*

Nelu ZUGRAVU**

(Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)

Keywords: *the plague metaphor, late Latin literature, dysfunctions of late Roman society, emperors as metaphors of plague.*

Abstract: *Metaphors of the plague in late Latin sources. The plague metaphor has a high incidence in Latin literature. The present text indicates some examples of plague metaphors collected from various sources (literary, legal, historiographical, poetic, rhetorical, polemical) belonging to the late antique period, which are intended to emphasize, through the integral transfer of meaning from the lethal disease to various aspects responsible for aggravating the dysfunctions and deterioration to the point of collapse of the ills of the late antique Roman society – fiscal obligations, abuses, compromised justice, aggressive Christianity, magic, heresy, some emperors, usurpers and members of the imperial administrative apparatus, etc. The subject would deserve to be deepened in a larger work, which would analyze the presence and significance of this rhetorical and stylistic procedure according to the character of the writings, the literary genre to which they belong, the narrative, poetic or rhetorical context of the use, the political and cultural framework of the elaboration of the works, the religious or philosophical orientation of the authors, the purpose of the intended message.*

Cuvinte-cheie: *metafora ciumei, literatura latină târzie, disfuncționalități ale societății romane târzii, împărați ca metafore ale ciumei.*

* Acest text reprezintă forma dezvoltată a unei comunicări prezentate în 28 octombrie la Facultatea de Istorie (Universitatea „Alexandru I. Cuza” din Iași) în cadrul *Zilelor Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Simpozion național. Sesiunea de comunicări a profesorilor și cercetătorilor, 28-29 octombrie 2022* (cf. <http://history.uaic.ro/wp-content/uploads/2022/10/PROGRAM-oct.-2022-zilele-univ.pdf> ; <https://www.facebook.com/istorieiiasi>). Mulțumim colegilor Florin-Alexandru Platon, Lucrețiu Mihailescu-Birliba, Roxana Curcă, Liviu Pilat, Alexandru Codescu pentru observațiile și recomandările făcute.

** nelu@uaic.ro

Rezumat: *Metafora ciumei are o incidență ridicată în literatura latină. Textul de față semnalează câteva exemple de metafore ale ciumei culese din diverse surse (literare, juridice, istoriografice, poetice, retorice, polemice) aparținând perioadei antice târzii, care au menirea de a sublinia, prin transfer integral de semnificație dinspre maladia letală spre diverse aspecte responsabile de agravarea disfuncționalităților și deteriorarea până aproape de colaps a maladiilor societății romane taroantice – obligațiile fiscale, abuzurile, justiția compromisă, creștinismul agresiv, magia, erezia, unii împărați, uzurpatori și membri ai aparatului administrativ imperial. Subiectul ar merita aprofundat într-o lucrare mai amplă, care să analizeze prezența și semnificația acestui procedeu retoric și stilistic în funcție de caracterul scrierilor, genul literar cărora aparțin, contextul narativ, poetic sau retoric al utilizării, cadrul politic și cultural al elaborării operelor, orientarea religioasă sau filosofică a autorilor, finalitatea mesajului urmărit.*

Printre termenii folosiți de romani pentru a indica o maladie contagioasă, o infecție epidemică, alături de *morbis, lues, contagium*, se numără *pestis, pestilentia* și *pestilintas*¹. După eruditul episcop Isidor de Sevilla (primele decenii ale secolului al VII-lea), *pestilentia* e precum a-i zice *pastulentia*, deoarece „consumă”, „mănâncă”, „devorează” ca un foc (*quasi pastulentia, quod veluti incendium depascat*²), așa cum arată versul vergilian *Toto descendit corpore pestis* (*Aen.*, V, 683)³. Cât privește *pestis*, după unii specialiști contemporani, din punct de vedere etimologic, derivă de la rădăcina verbului *perdo, -ere* (*per + dare*) – „a nimici”, „a distruge”⁴, sensul său principal fiind, așadar, acela de distrugere fizică, pierdere, moarte – prin

¹ *TLL*, IV, col. 627, s.v. *contagium* 2; VII/1, col. 1795-1796, s.v. *lues*; VIII, col. 1478-1482, s.v. *morbis*; X/1, col. 1924-1926 (s.v. *pestilentia*), 1927 (s.v. *pestilintas*), 1927-1931 (s.v. *pestis*); *OLD*, 426 (s.v. *contagium* 2), 1049 (s.v. *lues* 1), 1133 (*morbis* 1), 1368 (s.v. *pestilentia* 1, *pestilintas, pestis* 1-2); Jean-Marie André, *La notion de Pestilentia à Rome: du tabou religieux à l'interprétation préscientifique*, *Latomus*, 39/1, 1980, 3-16; Michael Patrick Goyette, *Roman Tragedy and Medicine: Language and Imagery of Illness in Seneca and Celsus*, A dissertation submitted to the Graduate Faculty in Classics in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, The City University of New York, 2015, 38-126 (https://academicworks.cuny.edu/gc_etds/950/).

² *Pastulentia* este pusă în relație cu vb. *depasco* și *depascor* – cf. Gaffiot 2016, 464, s.v. *depascor*; *OLD*, 517, s.v. *depasco* 3.

³ Isid., *Etym.*, IV, 6, 18; Robert Maltby, *A Lexicon of Ancient Latin Etymologies*, Francis Cairns, Leeds, 1991, 468, s.v. *pestilentia*.

⁴ Javier Espino Martín, *Pestes y pandemias en la Antigüedad. Visiones clásicas e interpretaciones modernas de las epidemias grecorromanas*, *Estudios* 135, XVIII, XVIII, 2020, 9. În cunoscutul dicționar Ernout-Meillet, 502, s.v. *pestis*, se menționează: „aucune étymologie claire”; în *OLD*, 1368, s.v. *pestis*, apare „[dub.]”.

extensie, anihilare a unei civilizații, a unui popor, a unor valori⁵. În literatura latină, substantivele *pestis* și *pestilentia* au, alături de adjectivul *pestifer(a)*, o frecvență ridicată și o valoare de sugestie remarcabilă în procedeul retoric și stilistic al metaforei. Cum se știe, metafora presupune un transfer semantic integral dinspre o realitate spre alta⁶ – în cazul de față, dinspre flagelul devastator către aspecte considerate de autorii latini ca responsabile de colapsul ordinii sociale și politice romane tradiționale, de prăbușirea unor markeri ai identității morale și religioase a familiilor, ai coeziunii grupurilor și alianțelor politice, de dramele individuale – discordiile civile, inovațiile instituționale generatoare de confuzii și disensiuni, competiția distructivă, inclusiv prin *bella civilia et impia*, dintre oamenii politici dominați de *ambitio*, puterea tiranică etc.⁷. Astfel, ca și în cazul altor instrumente retorice și stilistice de același tip⁸, metafora ciumei era o „metaforă politică”.

Antichitatea târzie, perioadă caracterizată prin instaurarea deplină a autocratismului imperial⁹, printr-un corp birocratic și militar format din elemente de ascensiune socială recentă, cu o educație politică și juridică mediocră și cu o moralitate precară, predispuse mai lesne la acte imorale și brutale, prin disensiuni crescânde între cele două *partes* ale Imperiului, prin forme extreme de intoleranță și a-

⁵ OLD, 1368, s.v. *pestis* 3-5; Javier Espino Martín, *op. cit.*

⁶ *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, edited by Raymond W. Gibbs, Jr., Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2008; Matteo Damiani, *Metafora*, în Stefano Arduini & Matteo Damiani, *Dizionario di retorica*, LabCom, Covilhã, 2010, 116-120; William M. Short, *Metafora*, în *Con i Romani. Un'antropologia della cultura antica*, a cura di Maurizio Bettini e William M. Short, Il Mulino, Bologna, 2014, 329-352.

⁷ Martin M. Winkler, *Juvenal: Zealous Vindicator of Roman Liberty*, în *Writing Politics in Imperial Rome*, edited by W. J. Dominik, J. Garthwaite, P. A. Roche, Brill, Leiden-Boston, 2009, 473; Hunter H. Gardner, *Pestilence and the Body Politic in Latin Literature*, Oxford University Press, Oxford, 2019; George Kazantzidis, *Lucretius on Disease. The Poetics of Morbidity in De rerum natura*, Walter de Gruyter GmbH, Berlin-Boston, 2021, *passim*.

⁸ A. J. Woodman, *Rhetoric in Classical Historiography. Four Studies*, Routledge, London and New York, 1988, 133-134, 190; Justyna Migdał, *Metaphorical picture of Tiberius in Tacitus' Annals*, *Classica Cracoviensia*, XVI, 2013, 101-113 (doi: 10.12797/CC.16.2013.16.08); Irma Ciccarelli, *Cervi e lupi in Orazio: da voci dell'enciclopedia culturale a metafore politiche*, *InvLuc*, 44, 2022, 55-76.

⁹ Beatrice Girotti, *Assolutismo e dialettica del potere nella corte tardoantica. La corte di Ammiano Marcellino (Parte I)*, LED, Milano, 2017.

gresiune între religii divergente și în interiorul creștinismului triumfător, prin incursiuni barbare ș.a., a favorizat utilizarea metaforei ciumei ca vehicul, în plan literar, al reprezentării simptomelor și chiar a maldiilor corozive ale societății provocate de contextul amintit. După știința noastră, subiectul încă nu s-a bucurat de o atenție specială într-o contribuție unitară din punct de vedere al conținutului; el ar trebui aprofundat. Iată câteva exemple în acest sens.

Dintre multiplele și apăsătoarele **obligații fiscale** practicate în anumite momente, din diverse rațiuni, de regimul imperial¹⁰, care, după cum scria Ammianus Marcellinus, striveau (*vexabatur*¹¹; *vexarentur*¹²) toate ordinele sociale și aduceau provinciile într-o stare de extremă sărăcie (*extrema paenuria*¹³; *ad ultimam egestatem*¹⁴), aproape de nimicire (*provinciarum interitum*)¹⁵, breviatorul Aurelius Victor, în scrierea *Historiae abbreviatae*, califică onerozitatea unui serviciu public valoros (*munus utilis*) precum poșta imperială (*publicus cursus*), instituit, după el, de Traian, ca o adevărată *pestis*: „cu timpul – scrie el –, s-a transformat într-o urgie a lumii romane (*in pestem orbis Romani vertit*) din pricina lăcomiei (*avaritia*) și abuzurilor (*insolentia*) celor de mai târziu”¹⁶.

Prin urmare, asociate lor sunt **abuzurile**¹⁷ generatoare de numeroase și diverse violențe, gesturi și suferințe, unele dramatice și chiar letale¹⁸, încât autoritatea imperială însăși a trebuit să le condamne, așa cum o arată o constituție din 5 martie 415 adresată de Honorius și Theodosius II lui Aurelianus, *praefectus praetorio*, în care jafurile (*ra-*

¹⁰ *Pan.* XI [3], 9, 1; *Amm.*, XVII, 3, 1-3; XVIII, 1, 1; XXI, 6, 6; 16, 17; XXX, 5, 5-7; 8, 8.

¹¹ *Amm.*, XXI, 6, 6.

¹² *Amm.*, XXI, 16, 17.

¹³ *Amm.*, XVI, 5, 14.

¹⁴ *Amm.*, XVII, 3, 3.

¹⁵ *Amm.*, XX, 4, 8.

¹⁶ *Aur. Vict., Caes.*, 13, 5-6. Pentru *cursus publicus* în Antichitatea târzie, cf. Lucietta di Paola, *Il cursus publicus in età tardoantica: storia di un servizio di stato tra conservazione e mutamento*, *AnTard*, 24, 2016, 57-80 (DOI 10.1484/J.AT.5.112613).

¹⁷ *Amm.*, XVII, 3, 2-6; XXI, 16, 17: *flagitatorum rapacitas inexpleta*; XXX, 5, 5.

¹⁸ Nelu Zugravu, *Ammianus Marcellinus și cultura violenței*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2017, 169-170.

pinae; praedae) sunt considerate calamități (*scelera*) similare contagiunii unei ciume fatale (*contagium quoddam funestae pestis*)¹⁹.

Rămânând în aceeași arie a **factorilor** declanșatori ai maladiilor sociale ale Imperiului târziu, Aurelius Victor numea corpul *frumentarii*-lor, un fel de poliție secretă de-o proastă reputație²⁰, o „vătămătoarea speță” (*ac remoto pestilenti frumentariorum genere*), lăudând măsura de desființare a lor luată de Diocletianus²¹. Din nefericire, cei care le-au luat locul – *agentes in rebus* – ajunseseră ca, pe vremea breviatorului (prima jumătate a veacului al IV-lea), să aibă aceeași imagine negativă în opinia publică, mai ales cea din provincii, întrucât, „cu ticăloșie”, inventau tot felul de acuze, insuflând pretutindeni teamă și, mai cu seamă în ținuturile cele mai îndepărtate, „comiteau cu nelegiuire tot soiul de prădăciuni” (*compositis nefarie criminationibus, iniecto passim metu, praecipue remotissimo cuique, cuncta foede diripiebant*)²².

Compromiterea justiției – instituție fundamentală a statului –, sursă de ilegalități, erori și cruzimi care afectau persoane din diverse straturi sociale²³, este, și ea, asimilată unei infecții contagioase. Astfel, *Epitome de Caesaribus*, scriere a unui autor anonim de la începutul veacului al V-lea, consemnează un *dictum* indirect atribuit împăratului Licinius (308-324) care numea „practica judiciară (*forensis industria*)” „otrava și ciurma statului (*virus ac pestem publicam nominabat*)”²⁴. Fire lipsită de rafinament (*infestus litteris*)²⁵, având darul comparațiilor simple, dar sugestive²⁶, ca unul ce provenea dintre agricultori și țărani²⁷, suveranul trebuie să fi fost oripilat de metehnele sistemului juridic tardo-imperial, descrise cu un talent deosebit de is-

¹⁹ *CTh*, IX, 28, 2.

²⁰ *Cf. SHA, Hadr.*, XI, 4; *Comm.*, IV, 5; *Macr.*, XII, 4; *Max. et Balb.*, X, 3; *Claud.*, XVII, 1.

²¹ *Aur. Vict., Caes.*, 39, 44.

²² *Aur. Vict., Caes.*, 39, 45. L. Di Paola, *Per la storia degli “occhi del re”. I servizi ispettivi nella Tarda Antichità*, DICAM, Messina, 2005.

²³ Gregorio Carrasco Serrano, *Arbitrariedad y administración de justicia en las Res Gestae de Amiano Marcelino*, *SHHA*, 31, 2013, 115-128; Nelu Zugravu, *op. cit.*, 98-104.

²⁴ *Ps-Aur. Vict., Epit. de Caes.*, XLI, 8.

²⁵ *Ps-Aur. Vict., Epit. de Caes.*, XLI, 8.

²⁶ Conform aceleiași surse, numea eunucii și curtenii „moliile și șoarecii palatului” (*tineas soricesque Palatii eos appellans*): *Ps-Aur. Vict., Epit. de Caes.*, XLI, 10.

²⁷ *Ps-Aur. Vict., Epit. de Caes.*, XLI, 9.

toricul Ammianus Marcellinus (anchete îndelungate, cauze amânate sau complicate într-o cazuistică fără sfârșit, cupiditate a judecătorilor, prețiozitate și vorbărie deșartă a avocaților)²⁸, care, precum o suferință prelungită și cu final fatal, anihilau ideea de justiție.

Într-o vreme a conflictului încă nestins dintre păgânism și creștinism și a ascensiunii agresive a acestuia din urmă, încurajat de puterea imperială și sprijinit legal de vestita *constitutio Conctos populos* din 380 a lui Theodosius I²⁹, „reacția păgână” s-a manifestat mai ales în plan intelectual³⁰. Într-un poem de criză – *De reditu suo* –, compus prin 415 sau 417, deci la scurt timp după jefuirea Romei în 410 de către Alaric³¹, poetul păgân Rutilius Namatianus aruncă responsabilitatea asaltului asupra Romei și a civilizației create de ea nu numai pe umerii dușmanilor externi, goții barbari, ci și a inamicilor interni, călugării și evreii – în ultimă instanță, **creștinismului** originar din Iudaea³². De aceea, în versuri conținând ecouri horatiene³³ și gânduri consensuale cu cele ale lui Plinius cel Tânăr³⁴ și Iulian A-

²⁸ Amm., XXX, 4, 2-21; Álvaro Sánchez-Ostiz, *Ammianus on Eastern Lawyers (30.4): Literary Allusions and the Decline of Forensic Oratory*, în *ExClass*, VII, 2016, 207-223.

²⁹ María Victoria Escribano Paño, *La intolerancia religiosa en el discurso legislativo de Teodosio I y sus efectos: terror, arrepentimiento y delación*, în *Tolleranza religiosa in età tardoantica IV-V secolo. Atti delle Giornate di studio sull'età tardoantica Roma, 26-27 maggio 2013*, a cura di Arnaldo Marcone, Umberto Roberto, Ignazio Tantillo, Edizioni Università di Cassino, 2014, 97-134.

³⁰ François Paschoud, *Les étapes d'une perte d'identité : les défenseurs du paganisme officiel face au naufrage de leur monde (312-410)*, în *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nell'esperienza politica antica*, Bergamo, 16-18 dicembre 1998, a cura di Alberto Barzanò, Cinzia Bearzot, Franca Landucci, Luisa Prandi, Giuseppe Zecchini, «L'Erma» di Bretschneider, Roma, 2001, 227-240.

³¹ Alessandro Fo, *Introduzione*, în Rutilio Namaziano, *Il ritorno*, a cura di Alessandro Fo, Giulio Einaudi Editore, Torino, 1992, VIII-IX.

³² Rut. Namat., *De reditu suo*, I, 381-398, 439-452, 511-526.

³³ Hor., *Ep.* II, 1, 156: *Graecia capta ferum victorem cepit.*

³⁴ Plin. Sec., *Ep.* X, 96, 9: *Neque civitates tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est.* (Plinio il Giovane, *Cartegio con Traiano (Libro X). Panegirico a Traiano*, testo latino a fronte, II, commento di Luciano Lenaz, traduzione di Luigi Rusca e di Enrico Faelli, BUR, Milano, 32000, 894) („Și molima acestei superstiții s-a răspândit nu numai în orașe, dar și în sate și pe ogoare”) (Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, traducere, note și prefață de Liana Manolache, Editura Univers, București, 1977, 344).

postatul³⁵, își exprimă regretul că Iudaea n-a fost supusă cu totul de armele lui Pompei și de puterea militară a lui Titus (*Atque utinam numquam Iudaea subacta fuisset/ Pompeii bellis imperioque Titi!*) (I, 395-396), deoarece acea ciumă contagioasă șerpuieste oriunde (*latius excisae pestis contagia serpunt*) (I, 397) și acel popor învins oprimă învingătorii (*victoresque suos natio victa premit*) (I, 398)³⁶.

Magia, practică ancestrală dezavuată vehement de autoritățile imperiale și eclesiastice și pedepsită pe măsură³⁷, este definită într-un edict imperial din 4 decembrie 356 adresat de Constantius II *ad populum* ca o „ciumă sălbatică” (*feralis pestis*) ce devorează (*absumat*) pe cei care o practică, făcându-i străini naturii firești (*quoniam natura peregrini sunt*)³⁸.

Dintre disidențele manifestate în plan religios în Antichitatea târzie, **erezia** pare să fi cunoscut blamul cel mai viguros³⁹. Deoarece distrugea unitatea credinței și coeziunea Bisericii, este caracterizată

³⁵ Iulian., *Contra Galilaeos*, fr. 79 = Cyr. Alex., *Contra Iuliani*, X, 327 A-B: ἄλλ' ὁ χριστὸς Ἰωάννης, αἰσθόμενος ἤδη πολὺ πλῆθος ἐαλωκὸς ἐν πολλαῖς τῶν Ἑλληνίδων καὶ Ἰταλιωτίδων πόλεων ὑπὸ ταύτης τῆς νόσου (Giuliano Imperatore, *Contra Galilaeos*, introduzione, testo critico e traduzione a cura di Emanuela Maraschia, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1990, 172) („Însă Ioan L-a numit așa aflând și cunoscând că o mulțime de oameni a fost prinsă de această boală în numeroase cetăți din Grecia și Italia”) (Sfântul Chiril al Alexandriei, *Zece cărți împotriva lui Iulian Apostatul*, traducere din limba greacă de Constantin Daniel revăzută de Nicolae Corneanu, Editura Anastasia, București, 2000, 503).

³⁶ Alessandro Fo, *Note di commento*, în Rutilio Namaziano, *op. cit.*, 98-99, 102-104, 108-109; Étienne Wolf, *Introduction*, în Rutilius Namatianus, *Sur son retour*, nouvelle édition, texte établi et traduit par Étienne Wolf avec la collaboration de Serge Lancel et de Joëlle Soler, Les Belles Lettres, Paris, 2007, LI-LV (*Les enemies de Rome et le rejet de l'autre*); Rita Degl'Innocenti Pierini, *Rutilio Namaziano e Seneca, paradossi e polemiche (a proposito dei vv. 439-452 e 515-526)*, *Prometheus*, XLV, 2019, 261-274 (aici, 262-264).

³⁷ *CTh*, IX, 16, 3 (23.05.321 = 23.12.321); 16, 7 (9.09.364); 16, 10 (6.12.371); 16, 11 (16.08.389); 42, 2 (8.03.356) etc.; O. F. Robinson, *Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome*, Routledge, London and New York, 2007, 140-157; Esteban Moreno Resano, *La política legislativa imperial sobre los cultos tradicionales de los siglos IV y V d. C.*, *Mainake*, XXXI, 2009, 209-216; Nelu Zugravu, *op. cit.*, 75-85; Juan Antonio Jiménez Sánchez, *Constancio II y los cultos tradicionales romanos*, *A&Cr*, 37, 2020, 114-116 (*La legislación de Constancio II sobre la magia y la divinación*) (doi.org/10.6018/ayc.458771).

³⁸ *CTh*, IX, 16, 5.

³⁹ Maijastina Kahlos, *Religious Dissent in Late Antiquity, 350-450*, Oxford University Press, New York, 2020.

nu doar în diferite scrieri polemice antieretice, ci și în legislația imperială, deci la nivel oficial, prin diferiți termeni medicali⁴⁰ ce evocă ideea de infecție, alimentând, astfel, repulsia față de o gândire religioasă considerată imorală și patologică, ce trebuia „vindecată”, făcută să dispară prin mijloace considerate legale în raport cu pericolul pe care-l reprezenta pentru integritatea credinței universale (*fides catholica*⁴¹), a Bisericii catolice (*catholica ecclesia*)⁴², a statului roman (*orbis Romanus*⁴³) – *contagio*⁴⁴, *contaminatio*⁴⁵, *eruptio*⁴⁶, *venenum*⁴⁷, *pestis*⁴⁸. La rândul lor, adepții devianțelor de la *vera fides*⁴⁹, ca unii ce împărtășesc o dogmă nesănătoasă (*dogma pestifera*)⁵⁰ și opinii funeste (*pestiferae*)⁵¹ și corupte (*pollutae*)⁵², sunt socotiți *pestes ac lues* sau *filii pestilentiae*⁵³ – așadar, indivizi contaminați cu un virus letal (*pestiferum virus*), preluat de la *inimicus hominis*⁵⁴, contactele cu ei

⁴⁰ Pentru vocabularul medical folosit pentru a desemna erezia și ereticii, vezi Roland Delmaire, *Introduction*, în *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, I, *Code Théodosien Livre XVI*, texte latin Theodor Mommsen, traduction Jean Rougé, introduction et notes Roland Delmaire avec la collaboration de François Richard, Paris, 2005 (SC 497), 73; María Victoria Escribano Paño, *El uso del vocabulario medico en las leyes del Codex Theodosianus*, în *La cultura científico-naturalista nei Padri della Chiesa (I-V sec.). XXXV Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, 4-6 maggio 2006*, Istitutum Patristicum Augustinianum, Roma, 2007, 605-626 (estratto); idem, *La construction de l'image de l'hérétique dans le Code Théodosien XVI*, în *Empire chrétien et Église aux IVe et Ve siècles. Intégration ou « concordat » ? Le témoignage du Code Théodosien. Actes du Colloque International (Lyon, 6, 7 et 8 octobre 2005)*, textes rassemblés et édités par Jean-Noël Guinot et François Richard, Cerf, Paris, 2008, 389-412.

⁴¹ *CTh*, XVI, 1, 3 (30.07.381); 5, 4 (22.04.376 [378?]) etc.

⁴² *CTh*, XVI, 1, 3 (30.07.381); 1, 4 (23.01.386) etc.

⁴³ *CTh*, XVI, 1, 4 (23.01.386).

⁴⁴ *CTh*, XVI, 5, 56 (25.08.415 = 25.08.410); 5, 62 (17.07.425); 5, 64 (6.08.425); 6, 4 (12.02.405).

⁴⁵ *CTh*, XVI, 5, 6, 1 (10.01.381).

⁴⁶ *CTh*, XVI, 5, 6, 3 (10.01.381).

⁴⁷ *Hyd.*, *Chron.*, 232.

⁴⁸ *CTh*, XVI, 5, 44 (24.11.408): *quae pestis cave contagione latius emanet ac profluat*.

⁴⁹ *CTh*, XVI, 6, 4 (12.02.405).

⁵⁰ *CTh*, XVI, 5, 58, 3 (6.11.415).

⁵¹ *CTh*, XVI, 4, 2 (16.06.388).

⁵² *CTh*, XVI, 5, 26 (30.03.395).

⁵³ Luciferus Calaritanus, *De non conveniendo cum haereticis*, V; VIII.

⁵⁴ *CTh*, XVI, 5, 6, 1 (10.01.381).

neputând fi decât vătămătoare (*polluta contagia*)⁵⁵. În sfârșit, conducătorii acestor comunități sunt niște uzurpatori ai comuniunii în care trăiește întreaga lume, întrucât, cum scria Optatus de Milève despre episcopii donatiști, ocupă o *cathedra pestilentiae* – așadar, un scaun non-apostolic, neautentic, infectat de o credință eronată, ce divide unitatea în Hristos⁵⁶.

În context, **intervențiile unor împărați** în problemele doctrinare, nu întotdeauna inspirate, au fost privite ca izvor de *crebra et pestifera seditio*, cum se spunea într-o *epistula* din 387 a uzurpatorului Magnus Maximus (383-388) adresată lui Valentinianus II (384-388)⁵⁷. Din acest punct de vedere, exemplul cel mai cunoscut este al lui **Constantius II** (337-361), adept al arianismului, pe care s-a străduit să-l impună ca doctrină oficială de credință a Imperiului. Drept urmare, episcopii ortodocși Hilarius de Poitiers și Luciferus de Cagliari s-au dezlănțuit împotriva sa cu inventive formulate în termeni extrem de ireverențioși, chiar jignitori⁵⁸, printre care și *filius pestilentiae*⁵⁹. De asemenea, în *Chronica*, redactată și publicată, probabil, către sfâr-

⁵⁵ *CTh*, XVI, 5, 20 (19.05.391).

⁵⁶ *Opt. Mil.*, *Contra Donat.*, II, 4, 5 – 5, 1-9.

⁵⁷ María Victoria Escribano, *The Letter from Magnus Maximus to Valentinian II (CA 39): Two Imperial Images in Conflict*, în *Emperors and Emperorhip in Late Antiquity Images and Narratives*, edited by María Pilar García Ruiz, Alberto J. Quiroga Puertas, Brill, Leiden-Boston, 2021, 191.

⁵⁸ Hilarius, *Liber in Constantium imperatorem* (Hilaire de Poitiers, *Contre Constance*, introduction, texte critique, traduction, notes et index par André Rocher, Paris, 1987 (*SC* 334)); Luciferus Calaritanus, *Pro sancto Athanasio ad Constantium imperatorem libri duo* (*PL* 13, col. 815-882), *De non conveniendo cum haereticis* (Lucifero di Cagliari, *De non conveniendo cum haereticis*, introduzione, testo, traduzione e commento a cura di Antonio Piras, Roma, 1992), *Moriendum esse pro dei filio* (Luciferi Calaritani *Moriundi esse pro dei filio*, introduzione, testo critico e commento filologico-letterario a cura di Sonia Laconi, Roma, 1998). Vezi și François Heim, *Invenies te esse hodie (De Athan. II, 16). Constance II l'hérétique et les rois idolâtres chez Lucifer de Cagliari*, în *Rois et reines de la Bible au miroir des Pères*, Université Marc Bloch, Strasbourg, 1999, 141-159; Gilvan Ventura Da Silva, *Costância II, o Anticristo: Hilário de Poitiers e a construção da imagen imperial*, *Dimensões*, 15, 2003, 219-235; *Imperial Invectives against Constantius II Athanasius of Alexandria*, *History of the Arians, Hilary of Poitiers, Against Constantius and Lucifer of Cagliari*, *The Necessity of Dying for the Son of God*, translated with introduction and commentary by Richard Flower, Liverpool University Press, Liverpool, 2016; Nelu Zugravu, *op. cit.*, 219, nota 19.

⁵⁹ Luciferus Calaritanus, *Pro sancto Athanasio: Quibus rebus intellegeris esse filius pestilentiae...* – *cf. PL* 13, col. 815.

șitul 403⁶⁰, Sulpicius Severus scria că, impunând erezia ariană ca profesiune de credință, Constantius și aliații săi (în special, triumviratul illyric Ursacius, Valens, Germinius) au infectat/ otrăvit (*infece-rant*) (< *inficio*, *inficere* = „a infecta”, „a otrăvi”) întreaga lume (*orbis terrarum*), bisericile fiind cuprinse ca de o maladie letargică (*morbus quodam ecclesiis languentibus*)⁶¹.

Neamurile barbare (*barbarae nationes*) care, cu *miserus furor*, au năvălit în 286 amenințând cu ruina întreaga Gallie (*excidium universae Galliae minarentur*) erau, pentru oratorul Mamertinus, o *multitudo pestifera* – așadar, de mulțime ruinătoare, distrugătoare⁶².

Care sunt, după poetul Claudius Claudianus (sfârșitul veacului al IV-lea), **cauzele disensiunilor de natură politică și teritorială dintre Occidens⁶³ și pars Orientis⁶⁴**, dintre curtea milanezo-ravennată controlată de Stilicho, *comes et magister utriusque militiae (praesentalis)*⁶⁵, și cea constantinopolitană aflată sub tutela lui Rufinus (*praefectus praetorio Orientis* între 392 și 395, consul în 302)⁶⁶ și apoi a lui Eutropius (*praepositus sacri cubiculi* între 395 și 399, consul în 399)⁶⁷? Aceștia din urmă, arată Claudianus în invectivele *In Rufinum* I-II (396; 397) și *In Eutropium* I-II (399)⁶⁸: ei sunt flagelul, molima, contagiunea, ciuma (*lues, magna lues, morbus, pestis*)⁶⁹ care

⁶⁰ Ghislaine De Senneville-Grave, *Introduction*, în Sulpice Sèvere, *Chroniques*, introduction, texte critique, traduction et commentaire par Ghislaine De Senneville-Grave, Les Éditions du Cerf, Paris, 1999, 12-16, în special 16.

⁶¹ Sulp. Sev., *Chron.*, II, 40, 2-3.

⁶² *Pan.*, II [10], 5, 1-2.

⁶³ Claud., *Fesc.*, II, 37.

⁶⁴ Claud., *4 cons. Hon.*, 70; *Eutr.*, I, 17; *Fesc.*, II, 37; *Stil.*, I, 277; III, 81.

⁶⁵ *PLRE* I, 853-858, *Flavius Stilicho*.

⁶⁶ *PLRE* I, 778-781, *Flavius Rufinus* 18.

⁶⁷ *PLRE* II, 440-444, *Eutropius* 1; Flavian-Pavel Chilcoș, *Abolitio memoriae în antichitatea târzie – continuitate sau ruptură? Condamnarea la uitare a eunucului Eutropius*, *C&C*, 17/2, 2022, 443-504 (DOI: 10.47743/CetC-2022-17.2.443).

⁶⁸ Alan Cameron, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Clarendon Press, Oxford, 1970; Jacqueline Long, *Claudians's In Eutropium. Or, How, When, and Why to Slander a Eunuch*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London, 1996; Florence Garambois-Vasquez, *Les invectives de Claudien. Une poétique de la violence*, Peeters Publishers, Bruxelles, 2007; Tomasz Babnis, *“Eutropius as an oriental: building the invective with references to Orient in the first book of Claudian's In Eutropium”*, *Classica Cracoviensia*, XXXIII (2020), 2021, 7-23 (<https://doi.org/10.12797/CC.23.2020.23.01>).

⁶⁹ Claud., *Ruf.*, I, 23-24; II, 93-94; *Eutr.*, I, 18; II, *praef.*, 14; II, 33.

amenință cu distrugerea imediată și totală tronul (*sceptris*) și forțele Romei (*Romanae vires*)⁷⁰ și cărora doar Stilicho le poate pune capăt⁷¹. Poetul are predilecție pentru termenul *lues*, sinonim al lui *pestis*, care, după etimologia stabilită de Isidor de Sevilla, provine din *labes* (cădere, prăvălire, nenorocire) și *luctus* (jale, durere pricinuită de moartea cuiva), semnificând, așadar, suferința acută urmată aproape instantaneu de moarte, lipsa oricărei speranțe de revigorare⁷²; e o *amplificatio retorica* menită să accentueze gravitatea faptelor, amploarea prejudiciilor create de cei doi „ciumați”.

În scrierile antice târzii, metafora ciumei este aplicată, de asemenea, **împăraților și uzurpatorilor** din perioada anterioară sau contemporani, incluși de autorii afiliați unor cercuri politice tradiționaliste în categoria celor detestabili, indezirabili. Astfel, prin această figură de stil, componentă a ceea ce Benoît Chazal numește „la rhétorique du blâme”⁷³, s-a construit, interpretat și comunicat într-o manieră subiectivă – așadar, deformată –, un model literar și ideologic – cel al reprezentării negative la superlativ a împăratului⁷⁴: așa precum ciuma însemna deteriorarea fizică rapidă a corpului și moartea, principiile ca metaforă a ciumei încarna răul absolut, simboliza patologia

⁷⁰ Claud., *Ruf.*, I, 301-307.

⁷¹ Claud., *Ruf.*, II, 94-95: *Tandem succurre renti / heu patriae, Stilicho!; Eutr.*, I, 500-513; II, 591-602.

⁷² Isid., *Etym.*, IV, 6, 19.

⁷³ Benoît Chazal, *La Rhétorique du blâme dans l'Histoire Auguste*, Classiques Garnier, Paris, 2021 (*non vidi* – apud Jeremy Swist, în *BMCR* 2021.11.34).

⁷⁴ Despre reprezentarea negativă a altuia, inclusiv a suveranilor, în literatura greco-latină, María Victoria Escribano Paño, *El vituperatio del tirano: historia de un modelo ideológico*, în Emma Falque, Fernando Gasco (eds.), *Modelos ideales y practicas de visa en la antigüedad clásica*, con la colaboración e índices de Jose T. Saracho Villalobos, Universidad de Sevilla-Universidad Internacional Menéndez Pelayo, 1993, 9-35; *KAKOS. Badness and Anti-Value in Classical Antiquity*, edited by Ineke Sluiter and Ralph M. Rosen, Leiden-Boston, 2008; *La représentation négative de l'autre dans l'Antiquité. Hostilité, réprobation, dépréciation*, sous la direction de Anne Queyrel Bottineau, Éditions universitaires de Dijon, Dijon, 2014 (cf. Mohamed Tahar, în *BMCR* 2016.02.46); Laurie Lefebvre, *Le mythe Néron. La fabrique d'un monstre dans la littérature antique (Ier-Ve s.)*, Presses Universitaires du Septentrion, Lille, 2017 (cf. Muriel Lafond, în *BMCR* 2018.06.54); Anne Gangloff, *Pouvoir impérial et vertus philosophiques. L'évolution de la figure du bon prince sous le Haut-Empire*, Brill, Leiden-Boston, 2018, 402-409 (*Le vocabulaire de l'éloge et du blâme*); Venera Schulz, *Deconstructing Imperial Representation. Tacitus, Cassius Dio, and Suetonius on Nero and Domitian*, Leiden-Boston, Brill, 2019.

distructivă a statului, mai precis, apatia puterii, rapida deteriorare a instituțiilor, alterarea valorilor, distrugerea consensului. Rezultatul nu a fost o construcție reală a portretelor imperiale asimilate ciumei, ci o creație literară compatibilă cu speciile retoricii (invectiva, ironia, caricatura, *indignatio*, *vituperatio*)⁷⁵. Dacă aceasta nu poate fi luată în serios într-o reconstrucție istoriografică obiectivă, ea trebuie analizată din perspectiva angajamentului pragmatic al autorilor, anume mesajul politic și moral comunicat mediului social-politic și cultural-religios stratificat al epocii⁷⁶, mesaj care gravitează în jurul exemplarității modelului negativ de guvernare, ce trebuie blamat și evitat. În același timp, analogia dintre suveran și maladia molipsitoare, prin *remedia* preconizate, pune în lumină strategiile de autoreglare a sistemului imperial însuși, devenit disfuncțional în anumite compartimente ale sferei politice, morale, ideologice⁷⁷.

Trei suverani sunt caracterizați în surse ca adevărate întruchipări ale ciumei – Heliogabalus (218-222), Maximinus Thrax (235-238) și Gallienus (260-268). Analiza atentă a informațiilor ne-a condus la încheierea că autorii târzii identifică pentru fiecare dintre aceștia un defect moral, de comportament, dominant, generator al unor consecințe catastrofale fie în actul guvernării, fie în spațiul relațiilor sociale, fie în domeniul reprezentării și percepției publice, fie în planul vieții private: *inpudicitia* (indecența, nerușinarea) pentru Helio-

⁷⁵ Cic., *Inv.*, I, 10; *De orat.*, II, 65, 261 – 67, 273; Anthony Corbeill, *Ciceronian Invective*, în *Brill's Companion to Cicero. Oratory and Rhetoric*, edited by James M. May, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002, 197-218; Valentina Arena, *Roman Oratorical Invective*, în *A Companion to Roman Rhetoric*, edited by William Dominik and Jon Hall, Blackwell Publishing, Singapore, 2007, 149-160; Ikka Hammar, *Making Enemies. The Logic of Immorality in Ciceronian Oratory*, Lund University, Stockholm, 2013, 57-65, 102-104; Marie-Claire Ferrière, *Le venin et la République. Les Antonii et leurs partisans croqués par Cicéron*, în *La représentation négative de l'autre dans l'Antiquité...*, 347-368.

⁷⁶ Adam M. Kemezis, *Multiple Authors and Puzzled Readers in the Historia Augusta*, în *Reading History in the Roman Empire*, edited by Mario Baumann and Vasileios Liotsakis, De Greyter, Berlin, 2022, p. 223-249 (cf. <https://www.academia.edu/71406548/>).

⁷⁷ *SHA, Heliog.*, I, 3; XXXIV, 1; Adam Kemezis, *The Fall of Elagabalus as Literary Narrative and Political Reality. A Reconsideration*, *Historia*, 65/3, 2016, 348-349.

gabalus⁷⁸, *crudelitas* (cruzimea) pentru Maximinus Thrax⁷⁹, *ignavia* (indolența, lenea, inerția) pentru Gallienus⁸⁰.

Despre **Heliogabalus** ca metaforă a ciumei urmează să publicăm o contribuție aparte într-un volum conținând actele unui colocviu dedicat acestui împărat în 2022. Lui Maximinus și Gallienus le-am rezervat deja câteva paragrafe într-un studiu despre „interpretări ale ciumei în sursele tardoantice” aflat sub tipar într-un volum colectiv ce va fi editat în Mexic, aici amplificând și dezvoltând problematica.

Maximinus, principe ales de trupe, aflat în relație de la distanță cu Senatul⁸¹, dădea dovadă, după *Historia Augusta*, de o cruzime egală cu cea a unui animal sălbatic (*belua*)⁸² și a monștrilor legendari Cyclopus, Busiris, Sciro, Falaris, Tyfon, Gigas⁸³. Necesitățile financiare uriașe și presante⁸⁴, determinate de războaiele cu barbarii de la Rin și Dunăre⁸⁵, au determinat lărgirea ariei unităților fiscale și au

⁷⁸ *SHA, Heliog.*, X, 7. Pentru conceptul de *impudicitia*, cf. Sara Casamayor Mancisidor, *Impudicia: la trasgresion de la virtud sexual femenina en la Roma antigua*, în *Estudo de Arqueologia, Prehistoria e Historia Antiga: achegas dos novos investigadores*, editoras: Rebeca Cordeiro Macenlle, Alia Vázquez Martínez, Santiago de Compostela, 2016, 273-287.

⁷⁹ Vezi *infra*, dar și *SHA, Maxim.*, VIII, 5; VIII, 8; IX, 8; X, 5; XI, 6; XIII, 5; XVII, 1: *homo natura ferus*; XX, 1; XXII, 7; XXIV, 1; XXVIII, 1; *Gord.*, VII, 1: *homo saevus atque truculentus*; *Max. et Balb.*, II, 3: «*natura furiosus, truculentus, inmanis... truculentior*».

⁸⁰ *Eutr.*, IX, 7: *ignavia*; 8, 1: *probrosa ignavia*. Vezi și *infra*.

⁸¹ Nelu Zugravu, *Imperium creandique ius principis. Mecanisme de dobândirii puterii imperiale în timpul crizei în izvoarele literare latine din secolele IV-V (I)*, *C&C*, 15, 2020, 473-501.

⁸² *SHA, Maxim.*, IX, 2: *neque enim fuit crudelius animal in terris omnia*; XV, 6: «*tristissima belua*»; XV, 8: «*illa belua*»; XVII, 1: *belua*; *Gord.*, XI, 5: *inmanis belua, illa fera*. *Belua* este sinonimul cult al lui *bestia*, având semnificația de animal în opoziție cu omul, fiind folosit pentru a pune în relief sălbăcicia, caracterul instinctual al comportamentului – Ernout-Meillet, 68 (s.v. *belua*), 69 (s.v. *bestia*).

⁸³ *SHA, Maxim.*, VIII, 5; *Max. et Balb.*, XI, 1.

⁸⁴ *SHA, Max. et Balb.*, XVII, 2: *inexplebili avaritia tyrannorum*.

⁸⁵ *SHA, Maxim.*, X, 2-3; XII, 7-8; XII; XIII, 1-4; XVIII, 2; *Gord.*, XIV, 1; Karen Haegemans, *Imperial authority and dissent. The Roman Empire in AD 235-238*, Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA, 2010, 58-78; Paul N. Pearson, *Maximinus Thrax. From common soldier to emperor of Rome*, Pen & Sword, Military, Barnsley, 2016, 90-108, 141-144; Sorin Nemeti, Dacici Maximi. *The «Barracks Emperors» and the conflicts with the Barbarians near the frontiers of Dacia*, *Acta Musei Napocensis*, 57/I, 2020, 131-133.

impus măsuri dure de colectare⁸⁶, transformând principatul într-o tiranie⁸⁷ căreia i-au căzut victimă toate ordinele sociale (*senatus populusque Romanus, consulares, proconsules, praesides, magistrati, legati, duces, tribuni, milites, nobiles, iuvenes, urbana et rusticana plebs*) și toate structurile teritorial-administrative ale Imperiului (*Roma, omnes provinciae, civitates, municipia, oppida, vici, castella*)⁸⁸. Așadar, o suferință generalizată, împăratul fiind, după autorul anonim al *Historia-ei Augusta*, precum o ciumă atotdevoratoare – *pestis illa*⁸⁹. Consecința a fost o ură universală (*orbis terrarum odio contra Maximinum arderet*)⁹⁰, iar soluția – înlăturarea acestui *homo crudelissimus*⁹¹ și asumarea de către Senat, în locul armatei, a responsabilității alegerii principelui, respectiv a doi suverani, Maximus și Balbinus⁹². În cele din urmă, aceștia au restabilit («*reduxistis*») mecanismele – alterate, între timp («*adhuc nutantem*»)⁹³ – ale funcționării normale a statului: echitatea abolită a legilor romane, bunăvoința (*clementia*) dispărută total, obiceiurile strămoșești (*mores*), dreptul la succesiune și moștenire⁹⁴; așadar, a fost redat dreptul la viață (*vita... reddita est*)⁹⁵ sau, în termeni specifici ai ideologiei politice latine, a avut loc salvarea și libertatea tuturor (*communis salus et libertas*)⁹⁶. Ca urmare, jertfa de mulțumire oferită nemuritorilor pentru biruința

⁸⁶ *SHA, Maxim.*, VIII, 7; XIII, 5; XIV, 1; XV, 1; XXVI, 3; *Gord.*, VII, 2; XIII, 7; Karen Haegemans, *op. cit.*, 113-144.

⁸⁷ *SHA, Gord.*, XIII, 7: *Maximiniana tyrannis; Max. et Balb.*, XVII, 2; Victoria Escribano, Maximinus tyrannus: *escritura historiografica y topos en la v. Max.*, în *Historiae Augustae Colloquium Barcinense*, a cura di Giorgio Bonamante e Marc Mayer, Edipuglia, Bari, 1996, 197-234.

⁸⁸ *SHA, Maxim.*, XV, 2-3; de asemenea, VIII, 6-7 /VIII, 7: *sine dilectu dignitatis*/; XIII, 5-6; XIV, 1; XV, 3; XVI, 6; *Gord.*, VII, 2-4; IX, 3; XI, 5.

⁸⁹ *SHA, Gord.*, VIII, 3.

⁹⁰ *SHA, Gord.*, VII, 3; vezi și *Maxim.*, XXIII, 5: *orbem terrarum consensisse in odium Maximini*; XXXII, 3: *tantum odium fuisse Maximini*.

⁹¹ *SHA, Maxim.*, XXVIII, 1.

⁹² *SHA, Maxim.* XX; *Max. et Balb.*; Karen Haegemans, *op. cit.*, 164-179; Tønnes Bekker-Nielsen, *Herodian on Greek and Roman Failings*, în *Roman Rule in Greek and Latin Writing. Double Vision*, Edited by Jesper Majbom Madsen and Roger Rees, Brill, Leiden-Boston, 2014, 242-243 (doi 10.1163/9789004278288_012); Paul N. Pearson, *op. cit.*, 145-150.

⁹³ *SHA, Max. et Balb.*, XVII, 9.

⁹⁴ *SHA, Max. et Balb.*, XVII, 4.

⁹⁵ *SHA, Max. et Balb.*, XVII, 6.

⁹⁶ *SHA, Maxim.*, XV, 3; de asemenea, XV, 8: «*salus rei p.*»; XVI, 3: «*per te salva res p.*».

asupra lui Maximinus a luat proporții giganteste, ca pentru izbăvirea de o calamitate universală: Balbinus, ne spune *Historia Augusta* hiperbolizând o informație preluată din Herodian⁹⁷, asemenea grecilor care căzuseră victime *pestilentia*-ei pe vremea lui Pericle (430-426 a.C.)⁹⁸, a făcut o hecatombă, dar, în loc de 100 de porci și 100 de berbeci (*centum sues, centum oves*), cum cerea sacrificiul obișnuit⁹⁹, fiind un *imperatorium sacrificium*, a imolat *centum leones, centum aquilae et cetera huius modi animalia centena feriuntur*¹⁰⁰; acest tip de sacrificiu a fost făcut nu numai la Roma, ci în toate orașele Imperiului (*per omnes civitates*)¹⁰¹.

După autorii latini târzii, **Gallienus** manifesta atâta indolență, nepăsare, apatie (*ignavia* la Eutropius¹⁰², *socordia* la Aurelius Victor¹⁰³, *segnitia* în *Historia Augusta*¹⁰⁴) în gestionarea problemelor dificile prin care trecea statul – momentul de apogeu al crizei de la mijlocul veacului al III-lea –, încât el însuși era, pentru *res publica* și neamul omenesc, un flagel politic și moral («*luxoriosissima illa pestis*») ¹⁰⁵, o plagă (*illa pestis*)¹⁰⁶ care augmenta forța distrugătoare a violentei epidemii (*pestilentia tanta*) ce devasta (*vastaret; extiterat*) atunci *orbis Romanus*¹⁰⁷, a diverselor calamități naturale petrecute în tot locul (*terrae motus, hiatus soli, tenebrae*)¹⁰⁸ și a ostilității divinității (*fortuna, fatum*)¹⁰⁹. Această apatie a provocat tulburări politice

⁹⁷ Herod., VIII, 6, 8.

⁹⁸ Thuk., II, 47-54; *SHA, Max. et Balb.*, XI, 7.

⁹⁹ *SHA, Max. et Balb.*, XI, 5.

¹⁰⁰ *SHA, Max. et Balb.*, XI, 6.

¹⁰¹ *SHA, Maxim.*, XXIV, 7.

¹⁰² Eutr., IX, 7: *ignavia*; 8, 1: *probrosa ignavia*. *Ignavia* este sinonim cu *inertia* (nepricepere, incapacitate, lăncezeală, trândăvie, inerție), *desidia* (lene, lăncezeală), *neglegentia* – cf. *TLL*, VII/1, col. 278, r. 18-22, s.v. *ignavia*; Ikka Hammar, *Making Enemies. The Logic of Immorality in Ciceronian Oratory*, Lund University, Stockholm, 2013, 104.

¹⁰³ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 17: *socordia tam ignavi ducis*.

¹⁰⁴ *SHA, Tr. tyr.*, X, 9.

¹⁰⁵ *SHA, Tr. tyr.*, VIII, 13.

¹⁰⁶ *SHA, Tr. tyr.*, V, 6.

¹⁰⁷ *SHA, Gall.*, V, 5: *Nam et pestilentia tanta extiterat vel Romae vel in Achaicis urbibus, ut uno die quinque milia hominum pari morbo perirent*; V, 6: *ex diversis partibus pestilentia orbem Romanum vastaret*.

¹⁰⁸ *SHA, Gall.*, V, 2-4.

¹⁰⁹ *SHA, Val.*, VII, 1: *virum /Valerianus/... qui fatali quadam necessitate superatus est*; *Gall.*, V, 6; *saeviente fortuna*; *Tr. tyr.*, X, 1: *fati publici fuit, ut Galli-*

(*civiles motus*)¹¹⁰ și dezastre militare (*bellicae clades*)¹¹¹ care au adus imperiul, înțeles atât în sens teritorial (statul roman), cât și politic (putere suverană), în pragul extincției¹¹²; „toate ajunseseră... în ultimul hal de degradare” (*cuncta ad extremum reciderant*), scria Aurelius Victor¹¹³, asociind într-o secvență de discurs unitară, cu puternică coloratură retorică, nenorocirea politică (disoluția Imperiului), cea epidemiologică (ciuma) și cea instituțională (indolența suveranului): „și așa (*ita*), ca și cum vânturile s-ar fi dezlănțuit cu furie din toate părțile, în întreaga lume (*orbe toto*) lucrurile mari se învălmășeau cu cele mici, cele neînsemnate cu cele de seamă. Și tot atunci (*simulque*), prin Roma bântuia ciuma (*Romam pestilentia grassabatur*), care se iscă adesea de pe urma unor prea apăsătoare neliniști și deznădejdi ale sufletului. În tot acest timp (*inter haec*), împăratul, cutreierând cărciumile și bordelurile, lega prietenii cu codoșii și bețivii, ajungând la cheremul soției sale Salonina și al dragostei nelegiuite pentru fiica lui Attalus, regele germanilor, pe nume Pipa”¹¹⁴. Așadar un *imperator ignavus*¹¹⁵, *ineptus*¹¹⁶, *mollis*¹¹⁷, *neglegens*¹¹⁸, *perditus*¹¹⁹, *pessimus*¹²⁰, *remissus*¹²¹, *dissolutus*¹²², *malus*¹²³, *prodigosus*¹²⁴, care, asemenea

eni tempore quicumque potuit ad imperium prosiliret; X, 17: *sed nimis sibi Fortuna indulgendum putavit*; Eutr., IX, 7: *Horum imperium Romano nomini perniciosum et paene exitiabile fuit vel felicitate principum vel ignavia.*

¹¹⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 7; vezi și *SHA, Tr. tyr.*; *Claud.*, VII, 4-5.

¹¹¹ *SHA, Gall.*, V, 2.

¹¹² Eutr., IX, 8, 1: *tenedae rei publicae habenas probrosa ignavia et desperatione laxavit*; *SHA, Gall.*, I, 1: *moribus re p.*; «*fatigata est tota res p.*»; I, 2: *Romanum in oriente nutaret imperium*; III, 1: *turbata interim re p. toto penitus orbe terrarum*; XVI, 1: *orbem terrarum viginti prope <per> tyrannos vastari fecit*; *Tr. tyr.*, V, 5: *Gallieno perdente rem p.*; V, 7: *hoc Romani nominis finitum esset imperium*; IX, 1; XXX, 1: *fatigata re p.*

¹¹³ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 10.

¹¹⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 4-6.

¹¹⁵ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 17.

¹¹⁶ *SHA, Gall.*, IX, 1; X, 1; XII, 6: *Gallieno rebus ineptissimis... incubante.*

¹¹⁷ *SHA, Claud.*, XVII, 1.

¹¹⁸ *SHA, Gall.*, I, 2: *Gallieno tam negligenter se agente*; X, 3: ... *Valeriani, quam eius filius neglegenat.*

¹¹⁹ *SHA, Tr. tyr.*, IX, 3.

¹²⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 26; 33, 29.

¹²¹ *SHA, Gall.*, III, 1.

¹²² Eutr., IX, 8, 1; *SHA, Gall.*, V, 1.

¹²³ *SHA, Gall.*, V, 1.

¹²⁴ *SHA, Tr. tyr.*, XXXI, 7; *Claud.*, I, 3.

unui rău incurabil și fatal, provoca suferință întregii lumi romane (*commune Romani orbis malum*)¹²⁵. Nu e întâmplător, așadar, că și-a atras ura generală¹²⁶, că uciderea lui de către o persoană rămasă necunoscută s-a făcut, după Aurelius Victor, în numele interesului comun (*bonum publicum*)¹²⁷ și că, în sfârșit, mulți dintre uzurpatorii care i-au contestat tronul (*tyranni; rebelles plurimi*)¹²⁸ sunt tratați de autorul anonim al *Historia-ei Augusta* cu simpatie, fiind apreciați ca adevărate remedii agreeate de zei (*omnes datos divinitus*)¹²⁹, menite să eradicizeze *vitium pestis illius* („răul acelei molime”)¹³⁰, plaga ce distrugea statul («*Volo enim rei p. subvenire atque illam pestem a legum gubernaculis dimovere*»)¹³¹. Dând dovada unor calități cu adevărat *imperatoriae* (*virtus, consilium, providentia, moderatio* ș.a.), contrare celor ale lui Gallienus¹³², ei au redresat *res publica* («*rem p. restituant*») aflată în pragul ruinei¹³³, au readus statul în situația anterioară (*in pristinum statum reddidit*)¹³⁴, au salvat Imperiul roman aflat în pragul descompunerii («*rem p. restituant*»)¹³⁵; *Romanum imperium... servatum est*¹³⁶; *in veterem statum Romanum formasset imperium*¹³⁷).

În unele surse târzii, respectiv cele cu posibilități de difuziune amplă a mesajului (oratoria encomiastică, epigrafia), metafora ciuemei este aplicată **uzurpatorilor**, înscriindu-se, astfel, într-o lungă

¹²⁵ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 33. Vezi și David Serrano Ordozgoiti, *El emperador y los ríos: la imagen literaria del emperador Galieno (253-268) y los prodigia en el Liber de Cesaribus de Aurelio Víctor*, în *The Romans before adversity. Forms of reaction and strategies to manage change*, edited by Jordi Pérez González, Juan Manuel Bermúdez Lorenzo, Prologue by Toni Naco del Hoyo, Aracne, Roma, 2021, 245-263.

¹²⁶ *SHA, Tr. tyr.*, III, 3: *cum Galli vehementissime Gallienum odissent*; XXII, 5: *in Gallieni odium*.

¹²⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 22.

¹²⁸ *SHA, Tr. tyr.*, XXVI, 1.

¹²⁹ *SHA, Tr. tyr.*, V, 6.

¹³⁰ *SHA, Tr. tyr.*, XXVI, 1.

¹³¹ *SHA, Tr. tyr.*, XII, 7.

¹³² Eutr., IX, 9, 1; *SHA, Tr. tyr.*, IX, 1; *Claud.*, I, 1.

¹³³ *SHA, Tr. tyr.*, XII, 8; IX, 1: *rebus mederi... potuisset*.

¹³⁴ *SHA, Val.*, IV, 2; *Claud.*, I, 1

¹³⁵ *SHA, Tr. tyr.*, XII, 8; IX, 1: *rebus mederi... potuisset*.

¹³⁶ Eutr., IX, 11, 1: *Romanum imperium in Occidente per Postumum, per Odenathum in Oriente servatum est*.

¹³⁷ *SHA, Tr. tyr.*, V, 1.

tradiție literară și ideologică, ce coboară în oratoria ciceroniană, al cărei obiectiv era vituperarea adversarului politic¹³⁸ sau – pentru a folosi o expresie a lui Domenico Lassandro – „demonizarea” lui¹³⁹. Contestând autoritatea legitimă și extrăgând controlului acesteia segmente ale Imperiului, *tyranni*-i erau asemenea unor purtători de ciumă, de nenorociri (*pestiferi*): nu numai că vătămău o parte a statului, dar, precum molima a cărei răspândire e greu de controlat, creau focare de instabilitate cu potențial extensiv. *Lues illa*, spunea despre defectiunea lui Carausius (286-293) și Allectus (293-296) un orator anonim într-un panegiric rostit în 297 în cinstea lui Constantius Caesar, s-a consumat numai în interiorul Britanniei (*solis Britanniae visceribus intabuit*), dar nu se știe cu câtă furie (*quanto... furor*) s-ar fi putut propaga în alte regiuni, dacă ar fi avut încrederea (*fiducia*) că a găsit prilejul potrivit¹⁴⁰. În schimb, secesiunea lui Magnus Maximus din 383, deși petrecută în ultimul colț de lume (*in ultimo terrarum recessu*) /Britannia/ și împotriva dorinței provinciilor (*adversis provinciarum studiis*)¹⁴¹, a fost ca un flagel molipsitor destinat să se amplifice (*pestis augenda*)¹⁴², spunea Latinus Pacatus Drepa-

¹³⁸ Cic., *Verr.*, II, 5, 162; *Sest.*, 39; *Mil.*, 33; 40; 88; *Cat.*, I, 11; *Domo*, 5; 25; 72; 99; *Harusp. resp.*, 4; 6; *Off.*, II, 7, 23; *Phil.* I, 22; II, 51, 55; III, 3; 5; IV, 3; 7; V; 18; 43; VI, 6; 12; VII, 27; VIII, 9; 15; X, 11; XIII, 19; 22; 48; XIV, 4; 8; 20; Anthony Corbeill, O singular prodigium! *Ciceronian Invective as Religious Expiation*, în *Cicero's Philippics: History, Rhetoric and Ideology*, edited by Tom Stevenson and Marcus Wilson, Polygraphia, Auckland, 2008, 245, 249; Francisco Pina Polo, *Frigidus Rumor: The Creation of a (Negative) Public Image in Rome*, în *Private and Public Lies. The Discourse of Despotism and Deceit in the Graeco-Roman World*, edited by Andrew J. Turner, James H. Kim On Chong-Gossard and Frederik Juliaan Vervaeke, Brill, Leiden-Boston, 2010, 84 (<https://doi.org/10.1163/ej.9789004187757.i-439.18>); Mario Varvaro, *Legittima difesa, tirannicidio e strategia difensiva nell'orazione di Cicerone a favore di Milone*, estratto dagli *Annali del Seminario giuridico dell'Università degli Studi di Palermo (AUPA)*, LVI, 2013, 231, 233-235; Hunter H. Gardner, *op. cit.*, 19.

¹³⁹ Domenico Lassandro, *Introduzione*, în *Panegirici Latini*, a cura di Domenico Lassandro e Giuseppe Micunco, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 2000, 16-19 (*La celebrazione dell'imperatore e la demonizzazione del nemico*); idem, *Sacratissimus imperator. L'immagine del princeps nell'oratoria tardoantica*, Edipuglia, Bari, 2000, 41.

¹⁴⁰ *Pan.*, IV [8], 18, 1.

¹⁴¹ *Pan.*, XII [2], 31, 2; vezi și 23, 3-4: *cum paucis homines et insulani... regali habitu exsulem suum illi exsules orbis induerent... cum perfidia ducum, defectione legionum...*

¹⁴² *Pan.*, XII [2], 23, 4.

nus în *panegyricus dictus Theodosio imperatori* pronunțat în 389: *illa pestis*¹⁴³ s-a extins asupra Galliei și Italiei¹⁴⁴, încât eliminarea de către Theodosius a acelei *belva furens* care a inițiat-o a echivalat cu sfârșitul unui *malum publicum*¹⁴⁵.

Prin urmare, eliminarea acestor purtători de ciumă (*pestiferi*) de către principele legitim era întrutotul îndreptățită. Pe o inscripție datând din 353 gravată pe o statuie ecvestră ridicată în cinstea lui Constantius al II-lea în for, lângă arcul lui Severus, de către Neratius Cerialis, prefectul Romei, suveranul, care îi înlăturase pe uzurpatorii Bretanio (350) și Magnentius (350-353), este gratulat ca *restitutor urbis Romae adque orb[is] et extincor pestiferae tyrannidis*¹⁴⁶.

Nu doar uzurparea este pusă în relație metaforică cu ciuma, ci și **conducerea imperială** însăși. Într-un *libellus de vita et moribus imperatorum* compus în primii ani ai veacului al V-lea de un autor anonim se relatează o interesantă anecdotă, neatestată de niciun izvor anterior: rugat de către Maximianus Herculus și Galerius să reia puterea (*imperium*) pe care-o abandonase din proprie inițiativă, Diocletianus, „refuzând-o ca pe o ciumă (*tamquam pestem aliquam detestans*), le-a răspuns așa: «De-ați putea vedea legumele cultivate cu mâinile mele la Salona, cu siguranță n-ați mai socoti vreodată că merită să încercați asta» («*Utinam Salonae possetis uisere holera nostris manibus instituta: profecto numquam istud temptandum iudicaretis*»)¹⁴⁷. Nu știm adevăratele motive ale abdicării întemeietorului regimului tetrarhic, nici dacă *dictum* respectiv e autentic. Însă, fără a fi atât de moralist ca predecesorul său Aurelius Victor, care, pe urmele lui Sallustius și Tacitus, critica patima pentru putere (*cupido imperii*) de care oamenii (*mortales*) sunt stăpâniți cu ardoare (*avide*) chiar și la adânci bătrâneți (*vel ultima senectute*)¹⁴⁸ și lauda caracterul ales (*excellentis natura*) și disprețul ambiției de a străluci (*spreto ambitu*) ale lui Diocletianus¹⁴⁹, anonimul trebuie să fi atras atenția theodosienilor, suveranii sub care și-a redactat opera, că exercitarea conducerii supreme e o responsabilitate epuizantă, oneroasă, privativă; „«Neso-

¹⁴³ *Pan.*, XII [2], 24, 4.

¹⁴⁴ *Pan.*, XII [2], 23-29.

¹⁴⁵ *Pan.*, XII [2], 24, 6.

¹⁴⁶ *EDR129241*.

¹⁴⁷ *Ps-Aur. Vict., Epit. de Caes.*, XXXIX, 5-6.

¹⁴⁸ *Aur. Vict., Caes.*, 12, 3.

¹⁴⁹ *Aur. Vict., Caes.*, 39, 48.

cotito (*stulta*) – i-ar fi răspuns, după *Historia Augusta*, Antoninus Pius soției sale Faustina, care-i reproșa că, o dată ajuns împărat, dădea prea puțin alor săi –, după ce-am obținut puterea (*imperium*), am pierdut și ceea ce aveam înainte» («*stulta, posteaquam ad imperium transivimus, et illud, quod habuimus ante, perdidimus*»)»¹⁵⁰.

Am amintit mai sus mai multe expresii formate cu adj. *pestifer*, -a, care, din punct de vedere stilistic, reprezintă metafore adjective. Vom menționa aici două exemple referitoare la împărați preluate din pamfletul *De mortibus persecutorum* atribuit lui Lactantius. Primul se referă la **armata** condusă de Galerius care, în 307, a invadat Italia¹⁵¹; aceasta, scrie apologetul, era *pestiferum... agmen* – așa-dar, o armată devastatoare, aducătoare de nenorociri: a prădat (*vastata*), a pustiit (*expilata omnia*), a pângărit femeii (*mulieres corruptae*), a siluit fecioare (*virgines violatae*), a torturat părinți și soți (*extorti parentes et mariti*), a smuls prăzi în turme și vite ca de la niște barbari (*abactae tamquam de barbaris praedae pecorum ac iumentorum*)¹⁵². Cel de-al doilea privește un **viciu detestabil** al lui Maximianus Herculeus: desfrânarea (*libido*) acestuia, arată Lactantius, făcuse din el un *homo pestifer* (vătămător, periculos, abject), întrucât nu se limita la a molesta tineri (*ad corrumpendos mares*), ci necinstea și fiicele oamenilor de vază (*verum etiam ad violandas primorum filias*)¹⁵³. Aprecierile respective urmăresc, în ultimă instanță, să accentueze asupra negativității celor doi tetrarhi persecutori ai creștinilor: Galerius, *populator Italiae* („jefuitorul Italiei”), cel care a distrus totul cu dușmănie (*hostiliter uiversa vexasset*)¹⁵⁴, era cu adevărat un dușman al numelui de roman (*hostis Romani nominis*)¹⁵⁵, un barbar sălbatec¹⁵⁶, în ciuda pretenției de a trece drept fiu al lui Marte¹⁵⁷, strămoșul divin al romanilor; la rândul-i, Maximianus *dictus Herculeus*¹⁵⁸ era un *libidosus* similar tiranilor măcinați de detestabile năravuri se-

¹⁵⁰ *SHA, Ant. Pius*, IV, 8.

¹⁵¹ *Lact., Mort.*, XXVII, 5-6.

¹⁵² *Lact., Mort.*, XXVII, 6.

¹⁵³ *Lact., Mort.*, XXVII, 5.

¹⁵⁴ *Lact., Mort.*, XXVII, 7.

¹⁵⁵ *Lact., Mort.*, XXVII, 8.

¹⁵⁶ *Lact., Mort.*, IX, 2.

¹⁵⁷ *Lact., Mort.*, IX, 9.

¹⁵⁸ *Lact., Mort.*, VIII, 1.

xuale, opus lui Constantin, care, așa cum arăta în 313 un orator anonim, era lipsit de orice intemperanță¹⁵⁹.

Acestea sunt câteva exemple de metafore ale ciumei culese din diverse surse târzii pe care am dorit să le semnalăm în textul de față. Cum spuneam, subiectul ar merita aprofundat, analizându-se prezența și semnificația acestui procedeu retoric și stilistic în funcție de caracterul scrierilor, genul literar cărora aparțin, contextul narativ, poetic sau retoric al utilizării, cadrul politic și cultural al elaborării operelor, orientarea religioasă sau filosofică a autorilor, finalitatea mesajului urmărit.

EDIȚII DE IZVOARE FOLOSITE

Ammiano Marcellino, *Le storie*, a cura di Antonio Selem, Uniune Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1965.

Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, studiu introductiv, traducere, note și indice David Popescu, București, 1982.

Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis/ ediție bilingvă*, ediția a II-a revizuită și adăugită, traducere, considerații privind limba și stilul și notă asupra ediției de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, ediții de izvoare folosite, notă asupra ediției, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022.

Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2012.

Cicéron, *Discours, XX, Philippiques V à XIV*, texte établis et traduits par Pierre Wulfeumier, Les Belles Lettres, Paris, 1960.

¹⁵⁹ Pan. IX [12], 7, 5; Alessandro Maranesi, *An Emperor for all Seasons – Maximian and the Transformation of His Political Representation*, în *Imagining Emperors in the Later Roman Empire*, edited by Diederik W. P. Burgersdijk and Alan J. Ross, Brill, Leiden-Boston, 2018, 74-77.

- Cicéron, *De l'invention*, texte établi et traduit par G. Achard, Paris, 1994.
- M. Tullio Cicerone, *Opere retoriche*, I, *De Oratore, Brutus, Orator*, a cura di Giuseppe Norcio, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1970.
- M. Tullio Cicerone, *Opere politiche e filosofiche*, I, *Lo Stato, Le leggi, I doveri*, a cura di Leonardo Ferrero e Nevio Zorzetti, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1975, ristampa 1995.
- M. Tullio Cicerone, *Le orazioni*, I, *dall'81 al 70 a. C.*, a cura di Giovanni Bellardi, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1978, ristampa 2002.
- M. Tullio Cicerone, *Le orazioni*, IV, *dal 46 al 43 a. C.*, a cura di Giovanni Bellardi, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1978, ristampa 1995.
- M. Tullio Cicerone, *Le orazioni*, II, *dal 69 al 59 a. C.*, a cura di Giovanni Bellardi, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1981, ristampa 1996.
- Marcus Tullius Cicero, *In L. Catilinam orationes quatuor. Cele patru cuvântări împotriva lui L. Catilina*, ediție bilingvă, ediție coordonată de Mihaela Paraschiv, traducere, notă istorică, note și comentarii de Claudia Tărnăuceanu (*Catilinara I*), Constantin Răchită (*Catilinara a II-a*), Constantin Ionuț Mihai (*Catilinara a III-a*), Mihaela Paraschiv (*Catilinara a IV-a*), indici de Claudia Tărnăuceanu, studiu introductiv de Constantin Sălăvăstru, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2013.
- Marcus Tullius Cicero, *Philippicae. Filipice*, I, ediție bilingvă, traducere și indice de Mihaela Paraschiv, notă asupra ediției de Mihaela Paraschiv, Nelu Zugravu Note și comentarii de Nelu Zugravu, studiu introductiv de Constantin Sălăvăstru, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2019.
- Sfântul Chiril al Alexandriei, *Zece cărți împotriva lui Iulian Apostatul*, traducere din limba greacă de Constantin Daniel revăzută de Nicolae Corneanu, Editura Anastasia, București, 2000.
- Claudien, *Oeuvres*, II/1-2, *Poèmes politiques (395-398)*, texte établi et traduit par Jean-Louis Charlet, Les Belles Lettres, Paris, 2000; III, *Poèmes politiques (399-404)*, texte établi et traduit par Jean-Louis Charlet, Les Belles Lettres, Paris, 2017.

- Claudii Claudiani *Carmina Minora*, introduzione, traduzione e commento a cura di Maria Lisa Ricci, presentazione di Luigi Piacente, Bari, 2001.
- Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita*, ediert, übersetzt und kommentiert von Bruno Bleckmann und Jonathan Gross, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2018.
- Giuliano Imperatore, *Contra Galilaeos*, introduzione, testo critico e traduzione a cura di Emanuela Maraschia, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1990.
- Hilaire de Poitiers, *Contre Constance*, introduction, texte critique, traduction, notes et index par André Rocher, Paris, 1987 (SC 334).
- Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par André Chastagnol, Éditions Robert Laffont, Paris, 1994.
- Horatius, *Opera omnia*, 1, *Ode. Epode. Carmen Saeculare*, ediție critică, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și indici: Mihai Nichita, stabilirea textului și selecția traducerilor din *Ode, Epode* și *Carmen Saeculare*: Traian Costa, Editura Univers, București, 1980.
- Istoria augustă*, studiu introductiv Vladimir Iliescu, partea I traduce-re și note David Popescu, partea a II-a traducere și note Constantin Drăgulescu, București, 1971.
- Isidoro di Seviglia, *Etimologie o Origini*, a cura di Angelo Valastro Canale, I, *Libri I-XI*, UTET S.p.A., Torino, 2006.
- Lactantius, *De mortibus persecutorum (Despre morțile persecutorilor)*, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Claudiu T. Arieșan, Editura Amarcord, Timișoara, 2000.
- Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, I, *Code Théodosien Livre XVI*, texte latin Theodor Mommsen, traduction Jean Rougé, introduction et notes Roland Delmaire, avec la collaboration de François Richard, Les Éditions du Cerf, Paris, 2005 (SC 497); II, *Code Théodosien I-XV, Code Justinien, Constitutions Sirmondiennes*, texte latin T. Mommsen, P. Meyer, P. Krueger, traduction Jean Rougé, introduction et notes Roland Delmaire, avec la collaboration de Olivier Huck, François Richard et Laurent Guichard, Les Éditions du Cerf, Paris, 2009 (SC 531).

- Luciferi Calaritani *Moriundi esse pro dei filio*, introduzione, testo critico e commento filologico-letterario a cura di Sonia Laconi, Roma, 1998.
- Lucifero di Cagliari, *De non conveniendo cum haereticis*, introduzione, testo, traduzione e commento a cura di Antonio Piras, Roma, 1992.
- Luciferus Calaritanus, *Pro sancto Athanasio ad Constantium imperatorem libri duo* (PL 13, col. 815-882).
- Panegirici Latini*, a cura di Domenico Lassandro e Giuseppe Micunco, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 2000.
- Plinio il Giovane, *Carteggio con Traiano (Libro X). Panegirico a Traiano*, testo latino a fronte, II, commento di Luciano Lenaz, traduzione di Luigi Rusca e di Enrico Faelli, BUR, Milano, 32000.
- Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, traducere, note și prefață de Liana Manolache, Editura Univers, București, 1977.
- Rutilio Namaziano, *Il ritorno*, a cura di Alessandro Fo, Giulio Einaudi Editore, Torino, 1992.
- Rutilius Namatianus, *Sur son retour*, nouvelle édition, texte établi et traduit par Étienne Wolf avec la collaboration de Serge Lancel et de Joëlle Soler, Les Belles Lettres, Paris, 2007.
- Sulpice Sévère, *Chroniques*, introduction, texte critique, traduction et commentaire par Ghislaine De Senneville-Grave, Les Éditions du Cerf, Paris, 1999 (SC 441).

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Facultatea de Istorie • Centrul de Studii Clasice și Creștine

Bd. Carol I, Nr. 11, 700506, Iași, România
Tel.: 040/0232/201634, Fax: 040/0232/201156

ISSN: 1842-3043
e-ISSN: 2393-2961